

**BEDENİN “NORMALLEŞTİRİLMESİ” SÖYLEMİ
ÜZERİNE BİR ANALİZ: CİNSİYET GEÇİŞ
AMELİYATLARI**

**AN ANALYZE ON THE DISCOURSE OF
“NORMALIZING” THE BODY: TRANS-GENDER
SURGERIES**

Zehra YILMAZ*

ÖZ

Elinizdeki makale cinsiyet geçiş ameliyatlarının yapılabilmesi sürecinde tıbbi, hukuki ve dini kurumların ne tür söylem(ler) ürettiğine odaklanmaktadır. Makalede öncelikle sözü edilen bu üç kurumun cinsiyet değiştirme ameliyatları söz konusu olduğunda birbiri içine geçerek nasıl birbirini tamamlayan söylemler ürettiği sorunsallaştırılmaktadır. İkinci olarak ise bu iktidar ilişkilerinin cinsiyet rejiminin düzenlenmesindeki belirleyiciliği ele alınmaktadır. Bu çerçevede, cinsiyet geçiş ameliyatı yapılabilmesi için öncelikle tıbbi kurumlarda uygulanan prosedür incelenmektedir. Ardından, yasalarda ve mevzuatta konunun düzenlenme biçimi ele alınmaktadır. Son olarak ise Türkiye’de dini konulardan sorumlu devlet kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nın konuyla ilgili yorumları ve pratikleri gözden geçirilmektedir. Tüm bu farklı söylemler arası benzerlikler ve farklılıklar ise Michel Foucault’nun söylem analizi yöntemiyle analiz edilmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, zehrayilmaz@yyu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6980-6470>.

* Makale Geliş Tarihi: 18.10.2018
Makale Kabul Tarihi: 12.01.2019

Anahtar Kelimeler: Trans Birey, Cinsiyet Değiştirme Ameliyatları, Beden Politikaları, Michel Foucault, Söylem Analizi.

ABSTRACT

This article focuses on the differences between the discourse of medical institutions, the discourse of legislative regulations and the discourse of religious institutions in the process of trans-gender operations. Primarily, this article problematizes how these three institutions' discourses are interpenetrating and complementing to each other when it comes to trans-gender operations. And then, this article problematizes the determination of these power relations through the ordering of gender regime. In the frame of this, for the trans-gender operations firstly it is examined the procedure in the medical institutions. Secondly, the ordering form of this issue in the legislative regulations and rules are reviewed. And lastly, the comments and practices of Presidency of Religious Affairs are embraced. These all differences and similarities between these three institutions are analyzed by Michel Foucault's discourse analyze.

Keywords: Trans-gender, Trans-gender Operations, Body Politics, Michel Foucault, Discourse Analysis.

GİRİŞ

Bu alışma, devlet nezdinde söz söyleyebilme yetkisine sahip üç kurumun cinsiyet geçiş ameliyatları üzerine ürettiği söylem(ler)e odaklanmaktadır. Makalede iddia edilen şudur ki; cinsiyet değişikliğini gerçekleştirmek üzere yapılan ameliyatlar din, tıp ve hukuk söyleminin i içe geçişini ve bu söylemlerin devletin cinsiyet rejimini nasıl beslediğini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü cinsiyet geçiş ameliyatları, sözü edilen cinsiyet rejiminin beden(ler) üzerindeki tahakkümünü sürdürmesinin önemli bir aracıdır.

Bu tahakküm ilişkilerini çözümlemenin teorik kökü ise Michel Foucault'dadır. Zira konuyu iktidar, iktidarın beden üzerindeki tahakkümü ve bu tahakkümü kurma biçimleri üzerinden ele aldığımızda klasik iktidar anlayışını tersyüz eden ve iktidarı bir tür güç ilişkileri çokluğu olarak ele alan Foucault'nun söylem analizine başvurmak kaçınılmazdır. Bilindiği üzere Foucault, iktidarın kurumsal boyutundan çok iktidar ilişkileri üzerinde

durmaktadır. Ayrıca Foucault'da iktidar kendi başına gözlemlenebilir ya da analiz edilebilir değildir, yalnızca kendini etkilerinde var edebilen bir ilişkiler bütünüdür. Bu nedenle, Devenci'nin ifade ettiği üzere Foucault'nun iktidar analizi bize iktidarın ne olduğunu göstermekten daha çok iktidarı anlamaya çalışırken nereye bakmamız gerektiğini göstermeye odaklanır (2005:30).

Bu bağlamda, elinizdeki makale çerçevesinde, devletin beden(ler) üzerinde tahakküm kurmada kullandığı söylemi belirleyen yukarıda sözü edilen üç kurumsal yapı, cinsiyet geçiş ameliyatlarını odağa alarak söylem düzleminde karşılaştırmalı analiz edilmektedir. Üç kurumun ürettiği ve kullandığı söylemin bedenin “normalleştirilmesi” sürecinde birbirini tamamlar nitelikteki işleyişi çözümlenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle de söylemsel düzlemde, biri varsa diğerrinin yok olduğu öne sürülmemektedir. Daha çok din, yasal düzenlemeler ve tıp söylem(ler)inin birbirlerinin içerisinden geçerek “normal” erkeklik ve “normal” kadınlık kimliğinin üretimine katkısı açıklanmaya çalışılmaktadır. Makalede aralarındaki gerilime ve rekabete rağmen, söz konusu olan cinsiyet geçiş ameliyatları olduğunda üçünün de birbirine alan açarak devletin ürettiği cinsiyet rejimine eklenmekte olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda farklı söylemlerin birbirine eklenme biçimlerini çözümlenebilmek açısından da Foucault'nun söylem analizini sadece teorik değil, metodolojik bir araç olarak da kullanılmaktadır. Zira Foucault söylem üzerine arkeolojik bir çalışma yürüttüğü *Bilginin Arkeolojisi* kitabında şöyle der:

“Söylemsel oluşum, o halde uyumsuzlukların çokluğu altında devam eden ve onları tutarlı bir düşüncenin sakin birliği içinde çözen ideal, sürekli ve pürüzsüz metin değildir; hep geri planda ama her yerde egemen olacak olan bir uyumsuzluğun, bin bir veçhe altında, yansıdığı yüzey de değildir. O daha ziyade pek çok uyumsuzlukların bir alanıdır; düzeyleri ve rolleri betimlenmesi gereken bir farklı zıtlıklar toplamıdır.” (Foucault, 1999: 198)

Bu paragraf devletin cinsiyet geçiş ameliyatları konusunda ve elbette bu bağlamda cinsiyet değişikliği politikasında ürettiği söylemi neden din, yasal düzenlemeler ve tıp kurumlarının üzerinden takip edildiğini açıklamak bakımından önemlidir. Söz konusu olan cinsiyet geçiş ameliyatları olduğunda, birbirine zıt gibi görünen özellikle din ve tıp söylemlerinin nasıl bir araya geldiğini ve yasal düzenlemelerin bunlara açtığı alanı analiz edebilmek ancak Foucault'nun söylem üzerine söylediklerini biraz daha detaylı ele almakla mümkün gibi görünmektedir. Çünkü Foucault söylemsel olguları kesintili diziler olarak ele alır ve kesintileri birbirine bağlayan art arda gelişlerin izini takip eder (Foucault, 1997: 54-55). Bu kesikliği sistemleştiren kuramın kazısını yapar. Foucault'nun söylem analizi yapmaktan anladığı, farklı alanlara ait olabilen, ancak yine de her şeye rağmen ortak çalışma kurallarına uyan bir

ifadeler birliğini çözümlenebilmektir (Demir-Güneş, 2013: 56). Foucault esas olarak ifadelerin, onların gruplaşma ilkelerinin, kurabildikleri büyük tarihsel birliklerin ve onları betimleme olanağı veren yöntemlerin söz konusu olduğu bir alanın, çatlaksız, çelişkisiz, bir keyfilik olmaksızın nasıl örgütlenebileceğini göstermeye çalışır (Foucault, 1999: 148). Genel olarak, serbest, nötr ve bağımsız ifadenin olmadığına inanır ve daima bir serinin ya da bir bütünün üyesi olan, başka ifadeler arasında bir rolü oynayan, onlara dayanan ve onlardan ayrılan ifadelerden söz eder (Foucault, 1999: 129). Bu nedenle, Foucault'ya göre bir önermenin bir göstergesinin bulunup bulunmadığını söyleyebilmek için, ifadenin neye ait olduğunu, onun bağıntılarının türünün ne olduğunu bilmek gerekir (Foucault, 1999: 116). Daha açık bir ifadeyle Foucault, bir önermenin özne pozisyonunun, objesinin ve kullandığı kavramların söylem öncesi öze sahip doğal varlıklar olduğunu kabul etmez; bunun tersine özne pozisyonlarının, objelerin ve kavramların söylem içerisinde kurgulanmasını mümkün kılan tarihsel *a priori*'ye odaklanır ve bunu arkeolojik kazı yöntemi yoluyla açığa çıkarmaya çalışır. Çünkü Foucault'ya göre; herhangi bir söylem olgusu konusunda, dilin çözümlenmesinin her zaman ortaya koyduğu soru: bu ifade hangi kurallara göre kuruldu; ya da benzer başka ifadeler hangi kurallara göre kurulabilir (Foucault, 1999: 41). Bu nedenle belirtilmesi ve belirlenmesi gereken şey, bu dağınık ve ayrışık ifadelerin birlikte varoluşu, bölünmelerini idare eden sistem, birbirlerine verdikleri destek, taşıdıkları ya da taşımadıkları biçim, uğradıkları dönüşüm, meydana gelişlerinin, yok oluşlarının ve birbirlerinin yerini almalarının oyunu olacaktır (Foucault, 1999:50). Özetle Foucault'da söylem, tek başına değil, birlik halinde ve üretimi ile birlikte çözümlenebilir hâle gelmektedir. Bu nedenledir ki; yasal düzenlemelerin, dinin ve tıbbın ürettiği söylemler arasındaki geçişler önemlidir. Zira egemen söylem bu geçişler yoluyla oluşur. Söylemsel oluşuma özgü olan şey de farklı elemanların birbiriyle ilişki içerisinde bulunmaları halidir (Foucault, 1999: 81).

Buradan hareketle cinsiyet değişikliği ameliyatlarına ilişkin söylemsel oluşum şu sorular sorularak analiz edilebilir: Cinsiyet geçiş ameliyatlarına ilişkin üretilen söylem hangi doğruluk fikrinin parçası olarak ifade edilebilir hale gelmiştir? Cinsiyet geçiş ameliyatlarına ilişkin hangi kurallar ve metodoloji kullanılarak “bilimsel bilgi” diye adlandırılan “doğruluk” bilgisi üretilmiştir? Kullanılan kavramlar nedir ve buna ilişkin gruplandırmalar/sınıflandırmalar neye göre yapılır? Hangi kurumlar, hangi kavramlar aracılığıyla söylemsel oluşuma dahil olmuştur? Nihayetinde “normal”i üreten, tanımlayan söylemsel oluşum nedir?

Tüm bu soruların cevaplarını aramak için önce Foucault'nun öğretici nitelikteki çalışmalarına biraz daha detaylı bakılacaktır. Ardından da

Foucault'nun söylem analizi çerçevesinde önce tıp, daha sonra yasalar ve sonra da dini kurumların cinsiyet geçiş ameliyatlarına ilişkin söylemi analiz edilecektir.

1. İKTİDAR VE SÖYLEM İLİŞKİSİ ÜZERİNE...

Cinsiyet geçiş ameliyatları yoluyla “normal” cinsiyeti edinen trans kimliğine iktidarın müdahalesi, disipline edici “düzenlemeleri”, tanıları ve neticede “normalin” tanınma süreci kaçınılmaz olarak “normal”i üreten bilgiyi sorunsallaştırmamızı gerekli kılıyor. Zira trans bireyin nasıl tıbbi bir bilirkişi raporuna konu olabildiğini ya da cinsel “sapma”nın nasıl psikiyatrik söylemin bir nesnesi olarak görülebildiği sorunsallaştırılmadan ilerlemek mümkün değil. Foucault, söylem üzerine düşünürken aynı zamanda disipline edici iktidarın işleyiş biçimine de odaklanır. Bu bağlamda bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi sorgular. Foucault için bilgi özgürleşmeyi engelleyerek, gözetlemeye, düzene sokmaya ve disipline etmeye dayalı bir iktidar şeklidir. Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*'nden (1999) sonra yazdığı *Hapishanenin Doğuşu* (2015) kitabıyla bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi daha detaylı çözümler. Bilgiyi, hem iktidarla ayakta duran söylemlere gereksinimi nedeniyle; hem de bilginin kullanımının stratejik olması nedeniyle bir iktidar olgusu olarak ele alır (Deveci, 2005: 30). Bu bağlamda, söyleme ilişkin belirttiği içerme ve dışlama ikiliğine dayalı normalleştirici söylemsel oluşumun desteklediği iktidarın, doğruluk ekonomisi olmadan yaşayamayacağını söyler. Ancak bu doğruluk ekonomisi de iktidarla girdiği bu ilişki üzerinden ve bu ilişki yoluyla geçerli olabilir (Keskin, 1999: 22). Zira doğruluk ekonomisi tarihsel olarak dönüşse de disipline edici yönünün sabit kalması dolayısıyla iktidar ilişkilerinden bağımsız anlaşılabilir. Bilgiyi söylemsel yapan da hangi önermelerin kabul edilip, hangilerinin dışlanacağını sınırının çizilmiş olmasıdır (Deveci, 2005: 30). Foucault'nun cümleleriyle söylersek; “Her bilindiği gibi, her şeyi söyleme hakkı yoktur, her şeyden her koşulda söz edilemez, nihayet herkes her şeyi konuşamaz” (Foucault, 1987:23).

Peki söylenebilir olan nedir ve nasıl oluşur? Her şeyi söylemeyi engelleyen üç dışlama usulü vardır. Foucault'ya göre söylem, yasak olan-olmayan, akıllılık-delilik, doğruluk- yanlışlık gibi birbirine karşıt dışlama usulleri üzerinden işletilmektedir. Bu zıtlıkların içerdikleri akıllı ve doğru olan iken; dışladıkları deli, suçlu veya günahkâr olmaktadır. Foucault için söylem, gizli ve belirsiz bir şekilde baskı üretip, kendini hiçbir zaman açığa vurmadığı için doğrudan deli, suçlu ya da günahkâr olarak kodladığı öznenin egemenin iradesine boyun eğmesini beklemez. Bunun ötesinde onu ıslah etmeye, yani normalleştirmeye odaklanır. Öyleyse Foucault'yu takip edersek yukarıdaki soruların cevaplarına ulaşabilmek için analiz edilmesi gereken üç eksen olduğundan söz edebiliriz. Öncelikle delilik, suç, hastalık, günahkârlık ve tüm bunlarla bağıntılı kurulan cinsellik gibi öznesi olarak görüldüğümüz bir deneyimin bilgi alanının

oluşumunun; daha sonra normların ve kuralların türediği disiplinler iktidar alanının, kurumlarının analizi ve son olarak da iktidar alanları bağlamında bireyin kendisiyle kurduğu ilişki, yani özneleşme sürecinin analizi gerekir. Zira bunlar birbirinden bağımsız değildir; birbiriyle ilişki içinde egemen söylemi üretir.

Bu sırayla baktığımızda disiplinler iktidarın öncelikle suçluyu, hastayı, deliyi iyileştirmek, normalleştirmek için bu kümeyi bir obje gibi tanımladığını görürüz. Tanımlama ise suçlunun bilgisinin edinilmesi ve buna uygun bir biçimde sınıflandırılmasının yapılmasıdır. Diğer bir ifadeyle, objenin bilgisinin kurgulanmasıdır. Zira disiplinler iktidar çoğu zaman özneleri baskı yoluyla değil, objeleştirerek kendine tabi kılar. Bu nedendir ki Foucault disiplini; “söylemin üretiminde bir denetim ilkesi” (Foucault, 1987: 41) olarak ele alır. Buna göre disiplinin söylemin sınırlarını çizdiğinin de altını çizer. Bu sınırları çizilmiş söylem içinde suçlunun arzularının, eğilimlerinin ve duygularının normal olarak tanımlanan sınıfın içinde olup olmadığının belirlenmesi ise esas itibarıyla onun “özneleştirilme” sürecinin bir parçasıdır. Yani bireyin özneleşme süreci ya da bir özne olarak kurgulanması iktidarla ilişki içinde gerçekleşir.

Öte yandan, Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu* (2015) kitabında tartıştığı üzere disiplinler iktidarın özneleştirme ve dolayısıyla objeleştirme süreci sadece özneye ceza uygulanan hapishanelerde gerçekleşmez. Foucault'da okullar, askeri kurumlar, hastaneler, dini cemaatler hatta aile ilişkileri de bu sürecin parçası olarak ele alınır (Foucault, 2015). Foucault disiplinler iktidarın önemli kurumsal yapılarından biri olarak saydığı hastaneyi disipline edici bir kurum olarak ele aldığı gibi tıbbi bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi de sorunsallaştırır. Bu nedenle Foucault, insanların arzularını, eğilimlerini ve davranışlarını tanımlayan, kayda geçiren ve sınıflandıran psikiyatri, psikoloji, kriminoloji ve pedagoji gibi bilimlerin tarihsel olarak ortaya çıkışıyla iktidarın özneyi normalleştirme çabası arasında ilişki kurar.

Bu durumda trans bir bireyin “hasta” olarak ele alınması; psikiyatrik testler yoluyla cinsiyet tespitinin yapılması ve nihayetinde sayısız cerrahi müdahaleyle tekil bir cinsiyet içinde yeniden biçimlendirilmesi Foucault'nun sorunsallaştırdığı iktidar-özne, iktidar-bilgi ilişkisi içinde düşünerek bağlamı daha iyi anlaşılabilir. Çünkü trans bedenini hasta olarak ele alınması yani patolojikleştirilmesi ve objeleştirilmesi, trans bedeni doğrudan iktidarın müdahale alanı haline getirir. “Sapkın” ruh ve “hasta” beden ise tıbbi müdahale ile “düzeltilir” ve “normalleşir”. Hatta bu anlamda tıbbın bilgisi yasaktan ve yasadan önce bile gelebilir.

Aslında tarihsel olarak takip edildiğinde cinsel davranışlara ilişkin şu üç kodun belirleyici olduğu söylenebilir: bunlardan ilki “kutsal yasak” yani arınma,

kefarete ve giderek itiraf, hatta belki aforoz gerektiren günah; ikincisi “yasa ihlâli” yani ceza gerektiren, ödetme gerektiren, bedene veya ruha, hatta biri üzerinden diğerine müdahale gerektiren suç ve “norm dışılık” yani tedavi, tecrit, ıslah, iyileştirme, normalleştirme gerektiren sapkınlık (Özkan, 2012: 34). Bu üç tarihsel kod birbirini tamamlar. Fakat görünen o ki, aynı zamanda kronolojik olarak da birbirine önceliği olan bu kodlardan en sonuncusu tıp ve psikiyatri; teknolojinin de etkisiyle diğerlerinin yolunu önemli ölçüde açan belirleyici bir unsur haline geldi. Hatta cinselliğe ilişkin konular hızla yasağın (dinin) ve yasanın (hukukun) gündeminden çıkarak normun (tıbbın, psikiyatrinin) konusu oldu.

Nitekim Foucault tamamlamadığı eseri *Cinselliğin Tarihi*'nde modernleşmeyle cinselliğin iktidar tarafından sınırları çizilmiş, denetlenen bir alan olarak nasıl yeniden kurgulandığından ve tıbbın bu süreçteki anlamından söz eder. Cinsellik üzerine modernitenin oluşturduğu çok detaylı sınıflamalar, çoğu zaman tıp söyleminin yardımıyla normalin anormalden ayrılması, cinsel edimlerin tiplere ayrılıp incelenmesi, değiştirilip “düzeltmesi” Foucault'nun bilgi-iktidar ilişkisine ilişkin tespitlerini doğrulamaktadır. Foucault iktidar pratikleriyle beden arasındaki ilişkileri inceleyerek bedenin ve bedensel hazların yasaklanmasının ve sınırlandırılmasının politik, ekonomik sosyal ve kültürel sınırlarla koşut olduğunu öne sürer. Fakat bu yasaklar, yani bedeni düzenleme pratikleri sadece yasa yoluyla değil normlar yoluyla da gerçekleşir. İktidarın düzenleme pratikleri sadece yasal kuralları değil, bir toplumda yaygın olan normları da kapsar. Normali ihlal eden cinsel ve cinsiyet çeşitlilikleri yasa ve normlar aracılığıyla ya “öteki” olarak dışlanır ya da teknoloji ve tıbbın müdahalesiyle heteroseksist ve heteronormatif bir bağlama yerleştirilir. Tıp, yasak ve yasa aracılığıyla günahkâr ve suçlu addedilenin; “düzeltilecek” yeniden topluma dahiliyetini sağlayan kurum olarak işlerlik kazanır.

Türkiye'ye baktığımızda da gerek yasal düzenlemelerde gerekse dini bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı için cinsiyet değişikliği ameliyatlarında esas karar verici merkez tıbbi kurumlardır. Bu, hem seküler yasal düzenlemelerin hem de dini yasaların yorumlanmasının gerisinde yatan cinsiyet değişikliği talebinin bir “bozukluğun” düzeltilmesi olarak ele alınması ile ilişkilidir. Sözü edilen bozukluğu egemen erkeklik ve kadınlık normlarına uygun bir biçimde düzelterek merci de her iki kurum nezdinde tıp olarak görülür.

2. TIBBİ BİR MÜDAHALE ALANI OLARAK “MUĞLAK” BEDENLER

Yasayı “muğlak” bedeniyle ihlal eden trans bireylerin “normalleşme”si ancak tıbbi müdahale yoluyla mümkün olur. Aslında tıbbın cinsiyet kurgusunun yaratılmasında söz sahibi olması yeni değildir; fakat Foucault'nun da altını çizdiği üzere cinsiyetin hiçbir zaman modern tıpta olduğu kadar bedenle sınırlandırılmamış olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle Foucault *Cinselliğin*

Tarihi'nde "toplumsal düzen" in önemli dayanaklarından biri olarak, tarih dışı ele alınan biyolojik çift cinsiyet hakikatinin nasıl bir iktidar düzenlemesi içinde ortaya çıktığını, yönetimselliğin bir parçası olarak biçimlendiğini açıklamaya çalışır. Bu anlamda Foucault, bedeni disipline eden, çift cinsiyeti ve heteroseksüel ilişkiyi normalleştiren bunun dışındaki tüm örnekleri de patolojik vaka olarak ele alan modern tıbbi bilginin hakikatini sorgular bulur. Foucault'ya göre tıp iktidarın hakikatini, bedenlere atfettiği "doğa" ile yeniden kurar. Zira tıp söylemi yoluyla "doğal" cinsiyet ya da cinsel eğilimin dışında görülerek "hasta" diye tanımlanan trans ya da homoseksüel beden, iktidarın müdahalesine de açık hale getirilir.

Bugün Türkiye'de cinsiyet değiştirmek isteyenler de "hasta" kategorisinde ele alınır ve kendilerine verilen tıbbi belgede "psikolojik açıdan cinsiyet geçiş ameliyatı olması zorunludur" ifadesi yer alır (Sert, 2015). Türkiye'de ruhsal hastalıkların teşhis ve tanımlanmasında ruh hekimleri tarafından DSM kriterleri esas alınmaktadır. (Ayata-Yeşiladalı, 2011: 20) Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından hazırlanıp yayımlanan Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı'nda (*The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, kısaca DSM*) transvestizm ve transseksüelizm "mental bozukluk" olarak tanımlanmıştır (Eryılmaz, 2017: 6). Yine Dünya Sağlık Örgütü'nün hastalık tanı kataloğu olan ICD 10'da (*International Classification of Diseases*) da transseksüelizm bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Ama sivil örgütlerin ve LGBTİ'ler üzerine çalışan doktorların da çabalarıyla 2017 yılında yayınlanan ICD 11'de ise transseksüelliğin "mental bozukluk" olarak tanımlanmasından vazgeçilmiştir. ICD 11'de konu; Bölüm 17'de "Cinsel Hayata İlişkin Durumlar" başlığında "Toplumsal Cinsiyet Uyumsuzluğu" alt başlığında ele alınmıştır¹.

Türkiye'de mahkemenin verdiği izne bağlı olarak trans bireyler de cinsiyet değiştirmek üzere hastaneye başvurabilirler. Hastanelerde ise translar öncelikle bir psikoloji testine tabi tutulur. Bununla birlikte kendilerinden gen, kromozom, üroloji ve endokrinoloji testleri istenir. Bir yılla iki yıl arasında süren bu psikolojik terapi ve testler sonucunda cinsiyet değişikliği ameliyatı olmak isteyen kişiye içinde plastik cerrah, kadın-doğum, üroloji, genetik, endokrinoloji ve psikiyatri uzmanlarının olduğu bir heyet tarafından, üzerinde yukarıda değinilen ibarenin yer aldığı bir rapor verilir. Bu rapor ertesinde trans beden, maruz kaldığı uzun psikolojik terapilerin cerrahi müdahalelerle tamamlanmasıyla iki bedenden birine tıktırılır². Aslında tıp, transseksüelleri sadece cerrahi

¹ <https://icd.who.int/browse11/1-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fcd%2fentiy%2f411470068>

² Trans ameliyatlarıyla ilgili bir önemli konu ise bu pahalı ameliyatların ücretinin karşılanmasıdır. Türkiye'de 1982 Anayasasının 60. maddesine göre, "Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar." Bu nedenle trans ameliyatları da dahil olmak üzere sağlık hizmetlerinden yasal olarak herkesin ücretsiz yararlanma hakkı vardır. Ancak cinsiyet değişikliği ameliyatlarında bu süreç biraz

müdahalelerle fizyolojik olarak biçimlendirmez, aynı zamanda terapiler yoluyla onları cinsiyet normlarını öğrenmeye de zorlar. Böylece modern tıp, kadınlık ve erkeklik bilgisini iktidar dolayımıyla yeniden üretir. Doğalcılık savıyla tıp, üreme odaklı tanımladığı kadın ve erkek bedenini değişmez bir öz olarak kuran söylemsel düzene eklenir.

Örneğin Türkiye’de tıbbi söylem, cinsiyet değişikliğine ilişkin yasada yer alan “üreme yeteneğinden sürekli biçimde yoksun bulunma” şartını tamamlar, pekiştirir. Zira yasaya dayanarak, tıbbi müdahaleler yoluyla cinsiyet geçiş ameliyatı geçirmek isteyenlerin üreme yeteneğine son verilir. Bu yolla tıp, cinsiyeti, toplumsal bağlamından kopararak biyolojik temelde tanımlar ve onu da üreme özelliğine sabitler. Başka bir anlatımla iktidar, bozuk olarak tanımladığı bedeni, tıbbi müdahalelerle “normal”leştirse de üreme kabiliyetine son vererek aslında trans bedeninin hiçbir zaman “normal” kabul edilemeyeceğini de teyit eder.

Sözü edilen yasal düzenleme ve tıbbın bu düzenlemeye boyun eğişi, translar tarafından yapılacak bir evliliğin, çocuklu aileye dönüşmesini engellemeye dönük bir çabanın da yansımasıdır. Aslında yasal düzenlemeler yoluyla biyolojik kadın ve erkek tarafından yapılması öngörülen evliliğe, transseksüeller de ameliyatları sonrası aldıkları pembe ya da mavi nüfus cüzdanlarıyla hak kazanır. Toplumsal sözleşmeyi bedeniyle ihlal eden transseksüel, ameliyat yoluyla bu bedeli öder ve nüfus cüzdanıyla sözleşmeye yeniden dahil olur. Ancak çocuk edinmek sözleşmenin temeli sayılan aileye bir tehdit olarak algılandığından; bu hak trans bireylerin elinden alınır. Çünkü farklı erkeklik ve kadınlık hallerinin bir diğer nesle, çocuklara aktarılması istenmez. Yasanın esasını aile yoluyla kurulan ikili cinsiyet ilişkilerini koruma güdüsü belirler.

Zira aile Türkiye’deki yasaların esasını belirleyen temel norm iken, bu normun işleyişini belirleyen ve sürdüren ise erkeklik ve kadınlık kurgularıdır.

karmaşık işler. Türkiye’de sosyal güvenlik sigortası kapsamında karşılanan trans ameliyatları 2014 yılına kadar kısmiydi; yani trans geçiş operasyonlarının tümünü kapsamamaktaydı. Çünkü cinsiyet değişikliği ameliyatları iki aşamalı yapılmaktadır ve ilk aşamada çoğunlukla trans bireyin üreme yeteneğine son verilirken; ikinci aşama fizyolojik olarak kadın ya da erkeğe benzemeyi olanaklı kılan estetik müdahaleleri içermektedir. Ameliyatların, ikinci aşamasında yer alan genital operasyonlar, Türkiye’de bir tür “kişisel gelişim” sayılabilecek, sağlıkla ilgisi bulunmayan işlemler olarak görüldüğünden sosyal güvenlik sigortası kapsamında karşılanmamaktaydı. Ancak, özellikle 2000’lerde Türkiye’de örgütlenmesi artan transların oluşturduğu baskı sonucu 2014 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), İl Müdürlükleri ile tüm eğitim ve araştırma hastanelerine yolladığı yazıyla cinsiyet geçiş ameliyatlarının protezler dahil tüm masraflarının SGK güvencesinde olduğunu duyurdu². Ameliyatlar böylece tümüyle SGK kapsamına alındı. Bugün ameliyatlar konusunda SGK kapsamına alınmayan tek konu göğüs ameliyatlarıdır. Silikon protez sayılmadığından trans kadınlar göğüs ameliyatlarını kendileri finanse etmek zorunda kalmaktadır. (Transgender ameliyatları yapan Doç.Dr.Serdar ile yapılan görüşme için bkz. Güngör, 2012: 123-130 ve Holmes, 2011: 110)

Ailede herkesin cinsiyet rollerini sürdürmesi ve öğrenmesi talep edilir. Aile dışında erkeğin kurumsal olarak öğretildiği en önemli yer ise askerliktir. Tıp kimin erkek, kimin kadın olduğunu tanımlamada askerlik sürecinde yine stratejik bir anlam kazanır.

3. ERKEKLİĞİN SINANDIĞI BİR ALAN OLARAK ASKERLİK

Askerlik hem kurum içinde çalışanlar açısından iş güvenliği bağlamında hem de “zorunlu askerlik” nedeniyle tüm erkekleri ilgilendiren bir meseledir. Öte yandan Türkiye’de doğrudan ve açık bir biçimde homoseksüelliği yasaklayan tek hüküm de askeriyenin mevzuatında bulunmaktadır. 24 Ocak 1986 tarih ve 1992-1 sayılı TSK (Türk Silahlı Kuvvetleri) Sağlık Yeteneği Yönetmeliği Hastalık ve Arızalar Listesi başlıklı ekinin 17. Maddesinde yer alan iki fıkra bu yasak açısından referans olarak kullanılır. 17. Maddede yer alan fıkralar şöyle der:

“Psikoseksüel bozukluklar. Açıklama: Bu fıkraya gireceklerin; seksüel davranış bozukluklarının askerlik ortamında bilinerek sakıncalara yol açması, bu durumun kıt'a anketi veya resmî belgelerle saptanması gereklidir”³

“İleri derecede psikoseksüel bozukluklar. Açıklama: Bu fıkraya gireceklerin seksüel davranış bozukluklarının tüm yaşamlarında ileri derecede belirgin olması, askerlik ortamında sakıncalı bir durum yarattığının ya da yaratacağının gözlem veya belgelerle saptanması gerekir.”⁴

Bu düzenlemeyle eşcinsellik, travestilik ve transseksüellik açıkça hastalık kabul edilmekte ve bu bireylerin orduda görev alması engellenmektedir. Hatta 2013 yılında yapılan düzenlemeyle Türk Silahlı Kuvvetleri Ceza Kanunu ile “gayri tabii mukarenet” olarak tanımlanan eşcinsel ilişki “suç” olarak da kabul edilmiştir. Ceza Kanunu’nun 153. Maddesinin 2. fıkrasındaki düzenlemeyle “doğal olmayan ilişki” tanımlamasıyla ifade edilen “eşcinsellik suçu”nu işleyen subaylar, Meclis’ten geçen Disiplin Kanunu ile Türk Silahlı Kuvvetleri’nden (TSK) atılabilecektir (Pembe Hayat-Kaos G1, 2017: 11). Tüm bu düzenlemeler Gülhane Askeri Tıp Akademisi Kanunu’nun 131.maddesinde tıpta uzmanlık eğitimi giriş sınavlarına kabul edilme şartları ve 133.maddesinde düzenlenen tıpta yan dal uzmanlık eğitimi giriş sınavı başvurusunda aranan şartlar arasına da yerleştirilmiştir (Ayata-Yeşiladalı, 2011: 28).

Öte yandan Türkiye’de erkek vatandaşlara askerlik kanuni olarak zorunlu kılınmıştır. Çünkü Anayasa’nın 72. maddesiyle “vatan hizmeti” olarak tanımlanan askerliğe ilişkin Askerlik Kanunu Madde 1 şöyle der: “Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa

³ Md 17/B3

⁴ Md 17/D4

mecburdur.”⁵ Madde de açık bir biçimde görüldüğü üzere, bu görev kimlik cinsiyeti üzerinden tanımlanan bir ödev olduğundan, trans bireyleri doğrudan ilgilendirmektedir. Aslında modern toplumlarda sadece tek cinsi içine alan, aynı zamanda kitlesel katılımı gerektiren ve bütün erkeklerin katılımı zorunlu olan başka bir kurumun olduğunu söylemek de zordur (Sancar, 2009:153). Askerlik, hegemonik erkekliğin öğrenildiği ve yeniden üretildiği en önemli kurumlardan biridir. Erkeklerle zorunlu kılınan askerlik yoluyla hegemonik erkeklik mitleri askere alınan tüm erkeklerle dikte edilir. Toplumsal olarak da bir erkeğin kabul edilebilirliğini arttıran bir kurum olarak nitelen askerlik, erkekler için bir tür “erkeklik ispatı”na dönüşür.

Bu bağlamda, erkeklerin topluca eğitimden geçirildiği bu kurumda, erkeklikle ilişkilendirilen “vatanı savunma” rolünün içine kadını hiçbir özellik dahil edilmez. Hatta kadınsılık dışlanır ve aşağılanır. Transseksüellik ya da homoseksüellik de “kadınsı” görüldüğü ya da yeterince “erkeksi” bulunmadığı için askerlik kurumu içinde kendine yer bulamaz. Bu nedendir ki Türkiye’de doğrudan ve açık bir biçimde homoseksüelliği yasaklayan tek hüküm askeriyenin mevzuatında bulunmaktadır. Yukarıda bu yasağı içeren ilgili maddede konu “hastalık ve arızalar” başlığıyla ele alınır. Bu noktada, eğer bir hastalık iddiası varsa, bu “hastalığın” varlığının da kanıtlanması gerekmektedir. Ancak bu “kanıtlama” süreci çoğu zaman trans kadın için bir işkenceye dönüşür. Trans kadın işlemlerini yaparken diğer tüm adaylarla aynı yerde beklemekte, bu bekleme sürecinde çeşitli sözlü ve hatta fiziksel tacizlere maruz kalmakta, bu tacizler görevliler tarafından da sürdürülmektedir.⁶ Bunun neticesinde de trans kadın askerlik yapmaya sürekli elverişli olmadığına dair belgeyi alarak askerlik görevinden “men edilmekte”dir⁷.

⁵ Md 1, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1111.pdf>

⁶ Bkz. Pembe Hayat LGBTT Dayanışma Derneği'nin 2008-2011 yılları arasında yayınladığı raporlarda bu deneyimi yaşayanların paylaşımlarına.

⁷ ABD (Donald Trump Başkan olduktan sonra bu düzenlemeyi değiştireceğini söyledi; ama henüz değişmedi), Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Bolivya, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hollanda (trans bireylerin askerlik yapmasına 1974 yılında ilk izin veren ülkedir), İrlanda, İsrail, İspanya, İsveç, İngiltere, Kanada, Norveç, Yeni Zelanda transseksüellerin askerlik yapmasına izin veriyor. Tayland ve Küba belli sınırlamalarla izin veriyor. İran’da cinsiyet geçiş ameliyatlarına izin veriliyor; ama “psikolojik bozukluk” gerekçesi ile bu kişiler askere alınmıyor. Trans geçiş ameliyatları ve askerlik hizmeti ile ilgili bkz: Polchar, Joshua; Sweijts, Tim; Marten, Philipp; Galdiga, Jan (2014). "LGBT Military Personnel: a Strategic Vision for Inclusion". The Hague Centre for Strategic Studies, https://hcss.nl/sites/default/files/files/reports/HCSS_LGBT_webversie.pdf (20.11.2018). O'Connor, Tim (26 Temmuz 2017). "Trump's Transgender Military Ban Leaves Only 18 Countries With Full LGBT Rights in Armed Forces", *Newsweek*, <https://www.newsweek.com/trump-transgender-military-ban-leaves-few-countries-lgbt-rights-642342> (15.11.2018). Kaplan, Danny ve Rosenmann, A. (2012), “Unit social cohesion in the Israeli military as a case study of "Don't Ask, Don't Tell", *Political Psychology*, 33/4: 419-436. Herek, Gregory M. (1993), "Sexual orientation and military service: A social science perspective," *American Psychologist*, 48/5: 538-549. Belkin, Aoran ve Evans R.L. (2000), "The

Konuyla doğrudan ilgili bir başka grup ise yasal olarak tanınan trans erkeklerdir. Türkiye’de trans erkekler, tüm erkekler verilen mavi nüfus cüzdanına sahip olmaları dolayısıyla askere gitme yükümlülüğü altındadır. Ancak trans erkekler çoğunlukla “psikoseksüel bozukluk” tanısından yola çıkarak askerliğe elverişli olmadıkları gerekçesiyle askere alınmamaktadır (Güngör, 2012). Fakat bu tanının konulması süreci de transseksüeller açısından fizyolojik ve psikolojik olarak çok yıpratıcı geçmektedir. Türkiye’de “vicdani red” hakkı bulunmadığından trans erkekler askere gitmemek için bir dizi psikolojik ve tıbbi teste maruz kalmaktadır. Bu süreçte trans bireyin askerliğe elverişli olup olmadığına karar vermek üzere translara cinsel hayata dair sorular yöneltilir, cinsel ilişki esnasında çekilmiş fotoğraf ya da videolar istenir, anal ve genital muayene yapılır. Benzer deneyimi homoseksüel erkekler de yaşar.

Homoseksüellikle ve transseksüellikle ilgili kritik sorun da buradadır: hiçbir zaman kişinin kendi beyanı esas alınmaz. Homoseksüel olan da transseksüel olan da daima cinsel eğilimini ya da cinsiyetini ispata zorlanır. Daha açık bir ifadeyle transların, homoseksüellerin gerçekten öyle olup olmamalarından daha önemli olan tıp insanlarına ne olduklarını ispat edebilirlikleridir. Nitekim Türkiye’de translar ve homoseksüeller, çeşitli gerekçelerle o kadar uzun ve girift tıbbi müdahalelere maruz kalırlar ki neticede kendilerini tıp söylemlerinde anlamlı olan şekillerde tanıtmayı ve ifade etmeyi öğrenirler. Bu bağlamda Sally Hines’in (2007) da belirttiği üzere, cinsiyet değiştirmeye hak kazanmak da gerçekten transseksüel olup olmamaktan değil, tıp söylem ve retoriklerini anlamak ve kimliğini bu terimlerle itiraf etmekten geçmektedir. Bu anlamda tıp söyleminin hem dini kurumların söylemini hem de yasal düzenlemeleri belirleyen, her ikisine de eklemlenen stratejik bir anlamı vardır. Bu anlamı önce yasal düzenlemeler üzerinden analiz etmekle başlayalım.

4. YASAL DÜZENLEMELERİN CİNSİYET DEĞİŞİKLİĞİ AMELİYATLARIYLA İLGİLİ SINIRLARI

Türkiye’de nüfus kayıtlarına doğum sonrasında işlenen cinsiyetin çeşitli ameliyatlar yoluyla değiştirilebilmesi ilkesi 1988’den bu yana yasalarca kabul edilmektedir. İlgili düzenleme 1988 yılında, Türk Medeni Kanunu’nun 29’ncü maddesine eklenen bir fıkra ile gerçekleştirilmiştir. Bu kanunun yürürlüğe girmesine kadar Türk hukukunda cinsiyet değişikliğine ilişkin herhangi bir açık düzenleme mevcut değildi. Cinsiyet değişikliği meselesine yönelik hukuki

Effects of Including Gay and Lesbian Soldiers in the British Armed Forces”, The Centre for the Study of Sexual Minorities in the Military University of California at Santa Barbara, <https://escholarship.org/uc/item/433055x9> (10.11.2018). “Iran 2017 Human Rights Report”, <https://www.state.gov/documents/organization/277485.pdf> (21.11.2018).

düzenlemenin bu tarihte yapılmasının nedeni ise ses sanatçısı Bülent Ersoy'un⁸ yurt dışında geçirdiği cinsiyet değişikliği ameliyatı sonrası, bunu nüfus siciline yansıtmak istemesiydi. Ersoy'un nüfus cüzdanı değişikliğine ilişkin açtığı davayı Yargıtay, cinsiyet değişikliği ameliyatı geçiren kişilerin nüfus kayıtlarının yeni cinsiyetlerine uygun olacak şekilde değiştirilmesi taleplerinin, mevcut yasal düzenlemelerin iradî şekilde cinsiyet değişikliğine izin vermemesi gerekçesiyle reddedince konuyla ilgili bir düzenleme yapılması ihtiyacı doğdu (Başara, 2012: 248). Yargıtay'a göre patolojik bir sorun olarak kabul edilen çift cinsiyetliler (*interseks*) dışındakilerin cinsiyet değiştirmesi, o günkü yasalar çerçevesinde mümkün değildi.

Yargıtay tarafından verilen bu karar üzerine transseksüellerin hukuki durumunu içeren bir düzenleme ihtiyacı doğdu. 743 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 29'uncu maddesine eklenen fıkıyla, cinsiyet değişikliği ameliyatlarının asgarî sağlık kurulu raporuyla belgelendirilmesi halinde, mahkemeye nüfus sicilinde gerekli düzeltmenin yapılmasına yönelik karar alabilme yetkisi verildi. Böylece Medenî Kanun'da yapılan bu değişiklik, transseksüellerin şahsî hal sicillerinin değiştirilebilmesine hukuken imkân tanıdı (Başara, 2012: 248). Eklenen fıkra şöyleydi:

“Doğumdan sonra meydana gelen cinsiyet değişikliğinin asgari sağlık kurulu raporu ile belgelendirilmesi halinde nüfus sicilinde gerekli düzeltme yapılır. Bu konuda açılacak davalarda cinsiyeti değiştirilen kişi evli ise, eşe de husumet yöneltilir ve aynı mahkeme, varsa ortak çocukların velayetinin kime verileceğini de tayin eder, cinsiyet değişikliği kararının kesinleştiği tarihte, evlilik kendiliğinden son bulur.” (Kurtoğlu, 2013:127)

Ancak bu yasal düzenlemenin yapılış süreciyle ilgili bazı sıkıntılar vardı. Çünkü devletin doğumla birlikte kayıtlara geçmiş olan cinsiyetin değişebileceğini kabul etmesi ve bu konuda bir hukuki düzenleme yapması, ilgili toplumsal hareketten (LGBTİ) gelen taleplere cevap verme çabası olmaktan çok kişiye özel bir durumun meşrulaştırılması çabasının bir sonucuydu (Kurtoğlu, 2013: 118). Zira 1980 darbesi sonrası İçişleri Bakanlığı'nın çıkarttığı 19 Mart 1981 tarihli "bar, pavyon gibi içkili yerlerde, kadın kıyafetiyle erkeklerin çalıştırılmasının engellenmesini içeren" genelge (Öz, 2009), Bülent Ersoy'un yeni cinsiyetiyle çalışabilmesini engelliyordu. Ersoy, kadın şarkıcı olarak çalışmak için İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne müracaat etti, çünkü *Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu*'na göre kadın şarkıcılar bu izni almak zorundaydı (Schmitt ve Sofer 1995: 106). Ersoy'un başvurusu, kanunen halen erkek olduğu ve nüfus kaydında değişiklik yapmak mümkün olmadığı için kabul edilmedi, üstelik 19 Mart 1981 tarihli

⁸ Bülent Ersoy sahneye 1971'de erkek olarak çıktı; kısa bir süre sonra da gerçek cinsiyet kimliğinin kadın olduğunu ilan etti ve 1981 yılında İngiltere'de cinsiyet değiştirme ameliyatı geçirdi.

genelgeye dayanarak şarkıcılık yapmasına da yasak geldi (Kurtoğlu, 2013: 126-127). Bülent Ersoy'un 7 yıl verdiği hukuki mücadele döneminin Başbakanı Turgut Özal'ın "özel izniyle" Bülent Ersoy lehine sonuçlandı. Bülent Ersoy deneyimi diğer trans bireylerin de kimlik alabilmesinin önünü açtı; ancak yapılan düzenlemenin yapısal bir değişiklik getirmemesi ve "kişiye özel" sorunun halledilmesinin ötesine geçememesi translara uygulanan baskıyı ve ayrımcılığı engellemedi.

1985 Haziranı'nda *Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu*'na eklenen yeni bir madde polise, "davranışları ahlaki değerlere ve toplum geleneklerine uymayan insanlar"a karşı büyük yetkiler verdi. Kanunda transseksüellikten, homoseksüellikten söz edilmiyor olsa da bu madde çoğunlukla onlara karşı kullanıldı. Hatta daha sonra Başbakanlık da yapan dönemin İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut meclisteki bir konuşmasında düzenlemeyle ilgili şu sözleri sarf etti:

"Yeni kanun . . . bizlere homoseksüellik şüphesi olan kişileri 24 saat gözaltında tutma yetkisi veriyor. . . Homoseksüelliğin anti-sosyal eğilimlerden biri olmadığına inanmıyoruz. Böyle sapık düşünceleri ve eğilimleri olan kişilere karşı katı olmalıyız. Bu tür insanların sayısı her geçen gün artmakta. Toplumumuzun hiçbir kesimi bu tür düşünce ve eğilimlere sahip insanları onaylamaz . . . Bu yüzden biz, her yerde, özellikle büyük şehirlerde bu insanlara karşı kanunlar çıkaracağız." (Schmitt ve Sofer 1995: 106)

Dönemin başbakanının ifadesi esas olarak yasanın yorumlanışında belirleyici olan normun etkisini açığa çıkarmaktadır. Zira söz konusu olan cinsellik ya da cinsiyet olduğunda çoğu zaman norm yasaya öncül olabilmektedir. Yasanın aksine norm, neyin yapılıp neyin yapılmaması gerektiğini dikte eden dışsal bir yasaklama değil, neyin normal olup neyin olmadığını belirleyen içkin bir düzenlemedir (Özkan, 2012: 26). Aslında yasanın öngördüğü de toplumu ortaklaştırdığı, toplumu düzenlediği varsayılan ortak normların belirlediği "toplumsal sözleşme"nin sürdürülebilir kılınmasıdır. Bu ortaklaşma bir anlamda normalin ne olduğunun da sözü edilen "ahlaki değerler" ve "toplum gelenekleri" üzerinden üretilmesidir. Yasanın normali üretmeye koşullanması yasayı norma koşullamaktadır. Böylece devlet, yürütücüler aracılığıyla "ahlak" ve "gelenek" gibi soyut tanımlar üzerinden cinsiyet ve cinsel eğilime ilişkin tüm fobik kaygılarını açığa çıkarabilmektedir. Bu fobi de daha çok kendini "nefret" şeklinde göstermektedir. Türkiye'de nefret cinayetlerinin önemli bir kısmının translara yönelik olması ve bu cinayetleri işleyenlere gösterilen hoşgörü norm-yasa etkileşiminin tezahürüdür (Ördek, 2016). Nefret, transları diğerlerinin gözünde insanlıktan dahi çıkarabilmektedir.

Cinsiyet ve cinsel eğilim meseleleri üzerine düşünen Judith Butler (2007) ise toplumun ve devletin, kurulan ilişkileri tanımadığında, yani “anlaşılır” bulmadığında; bu ilişkiyi nasıl dışladığından ve nefret objesi haline dönüştürdüğünden söz eder. Devlet ve toplum açısından anlaşılır olmamak her tür birey için zor ve tehlikeli bir tecrübedir. Zira anlaşılmasın olan hukuk dışına itilir; ki o alan şiddete açıktır. Yasa ve norm açısından anlaşılır olan, anlaşılmasın olana öfke ve nefret duyar. Anlaşılmasın olan vatandaşlık haklarından soyutlanır, insanlıktan atılır, ihmal edilir, dışlanır hatta öldürülür. Türkiye’de yasalarca “tanınmıyor” ve bu yolla “içeriliyor” gibi görünse de transseksüellere yönelik bilinen şiddet vakaları, nefret cinayetleri; ayrıca transseksüellerin birçok sosyal ve medeni haktan yararlanamamaları, hayatın her alanında ayrımcılığa uğramaları ve zorunlu seks işçiliği yapmaları bu “anlaşıl(a)maz olan” cinsiyete yönelik nefretin sonuçlarıdır. Yasanın tanıdığı hakların sınırları, çoğunlukla bu nefret söylemi yoluyla ihlal edilir.

Türkiye’de translara yönelik Ülker Sokak⁹ ve Eryaman saldırılarının gerisinde de elbette bu nefret söylemi vardı. İstanbul’un ve Ankara’nın düşük kira nedeniyle translar tarafından tercih edilen mahallelerden çıkarılmasına yönelik saldırılar öncelikle rantta açılacak olan mahallelerin, beklenen rantın değerini aşağı çekme ihtimali olanlardan “temizlenmesi” niyetiyle yapıyordu. Ancak bu nefretin hızlı ve kolay bir biçimde translara yönelmesinde translara yönelik hazır bulunan olumsuz toplumsal bilincin etkisi de belirleyiciydi. Zira translara duyulan nefreti besleyen normun gerisinde, keskin bir cinsiyet ayrışmasına dayanan “toplumsal düzeni” transların muğlak bedeniyle bozduğu düşüncesi vardır. Her ne kadar dolaylı olarak transları etkileyen 1985 ve doğrudan translara yönelik olan 1988 yıllarındaki düzenlemelerden sonra yapılan yasalar yoluyla bu nefret aşılına çalışılsa da cinsiyet ayrımına dayalı toplumsal düzenin bir norm olarak kabul edilmesi, yeni yasaların da esasını şekillendirmiştir.

Öncelikle 2000’lerin ilk yarısında cinsiyet eksenli ayrımcılığa karşı düzenlemeler yapılmış; ancak ayrımcılıkla mücadele konusunda kadın-erkek eşitliğini güçlendirecek düzenlemeler söz konusu olabilirken LGBTİ’lerin bu düzenleme içerisinde yer alamamış ve görünmez kılınmıştır (Çoşar, 2015). Örneğin “Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapan Kanun Tasarısı”nın yasalasmasıyla “nefret suçu” kavramı Türk Ceza Kanunu’nda (TCK) tanımlandı ancak düzenlemede “cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği” temelli nefret ve ayrımcılığa karşı herhangi bir koruma getirilmedi (Pembe Hayat-Kaos GL, 2017: 24). Ardından Meclis’te

⁹ Ülker Sokak’ta yaşayan trans bireyler üzerine yapılan bir analiz için bkz: Pınar Selek (2014), *Maskeler Süvariler Gacılar Ülker Sokak: Bir Alt Kültürün Dışlanma Mekânı*, Ankara, Ayizi Kitap, 2014.

kabul edilen Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (TİHEK)¹⁰ da insan hakları örgütlerinin ısrarlı taleplerine rağmen cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve interseks durumu ayrımcılığına ilişkin hiçbir kural içermeksizin yasalaştı (Altıparmak, 2015: 48).

Öte yandan, Türkiye’de cinsiyet değişikliğine ilişkin esas ve kapsamlı düzenleme de sözünü ettiğim yasalara paralel olarak 2000’li yıllarda Avrupa Birliği’ne uyum çerçevesinde Medeni Kanun’da yapılan değişiklikle gerçekleşti. Eski Medenî Kanun’da yer alan hüküm, önemli ölçüde değişikliğe uğrayarak, 2002 yılında yürürlüğe giren 4721 sayılı Türk Medenî Kanunu’nun 40’ıncı maddesinde yeniden düzenlendi. Söz konusu maddeye göre;

“Cinsiyetini değiştirmek isteyen kimse, şahsen başvuruda bulunarak mahkemece cinsiyet değişikliğine izin verilmesini isteyebilir. Ancak, izin verilebilmesi için, istem sahibinin on sekiz yaşını doldurmuş bulunması ve evli olmaması; ayrıca transseksüel yapıda olup, cinsiyet değişikliğinin ruh sağlığı açısından zorunluluğunu ve üreme yeteneğinden sürekli biçimde yoksun bulunduğunu bir eğitim ve araştırma hastanesinden alınacak resmî sağlık kurulu raporuyla belgelemesi şarttır. Verilen izne bağlı olarak amaç ve tıbbî yöntemlere uygun bir cinsiyet değiştirme ameliyatı gerçekleştirildiğinin resmî sağlık kurulu raporuyla doğrulanması hâlinde, mahkemece nüfus sicilinde gerekli düzeltmenin yapılmasına karar verilir.”¹¹

Türk Medeni Kanunu’nun 40’ıncı maddesinde, cinsiyet değişikliği ameliyatının nüfus siciline işlenebilmesi için ameliyat öncesi ve sonrası olmak üzere iki aşama şartı getirilmiştir. Ameliyat öncesinde mahkemeden izin alınmasının nedeni cinsiyet değişikliği ameliyatlarını denetim altına almak, bu tür ameliyatların kişinin isteğine bağlı olarak “gelişigüzel” yapılmasını önlemektir (Başara, 2012: 249). Konuya cinsiyetin biyolojik olarak değişebilir veya değişemez olması bağlamında bakıldığından, Türk Medeni Kanunu’nda düzenleme yapılırken cinsiyet değişikliğinin sadece bazı kişiler için gerekli olduğunun düşünüldüğü görülmektedir. Türk Medeni Kanunu, cinsiyet değişikliği için 18 yaş alt sınırı, evli olmama ve üreme yeteneğinden yoksunluk gibi şartlardan söz ederek sınırlarını belirlemiştir¹². Öte yandan, cinsiyet değiştirmek isteyenlerden mahkemenin, hastaneler tarafından verilen “cinsiyet değişikliğinin ruh sağlığı açısından zorunludur” ifadesinin yer aldığı raporu talep

¹⁰ Kanun Mecliste 6 Nisan 2016 tarihinde kabul edilmiştir.

¹¹http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Mevzuat/Nufus_Mevzuati/Kanun/pdf/turk_kanunu_medeni.pdf

¹² Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 2015 yılında aldığı kararla transgender ameliyatlarında “üreme yetisinden yoksunluğun” aranmasının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ilgili maddelerine aykırı olduğuna karar vermiştir. Mahkemenin verdiği kararla ilgili bkz: (Eryılmaz, 2017: 30-31).

etmesi de kimileri için bu değişikliğin elzem, kimileri için ise gereksiz bulunduğu göstermektedir.

Fakat cinsiyet değişikliğinin kim için gerekli, kim için gereksiz olduğunun belirlenmesinde kişinin kendi beyanının hiçbir önemi bulunmamaktadır. Bu noktada üçüncü bir kurum devreye girmektedir. Esas olarak kimin cinsiyet değiştirebilir, kimin cinsiyet değiştiremez olduğuna karar veren merci tıptır. Bu süreçte alınacak kararda belirleyici olan tek “bilimsel bilgi” tıp bilgisi olarak kabul edilir. Bu konu, sadece yasa alanını değil, hatta daha çok tıp alanını ilgilendirdiğinden, hâkim tıbbi raporlar doğrultusunda karar vermektedir. Zira bir konuyu tıbbileştirme, modern toplumun “sapkın” davranışı denetim altına almak için en çok kullandığı çözüm yollarından biridir. Nitekim Türk hukuk sisteminde de cinsiyet değişikliğinin zorunlu tedavi amaçlı olduğunu belgeleyen bir eğitim ve araştırma hastanesince verilecek sağlık kurulu raporu cinsiyet değişikliğine onay verecek hâkim açısından önemli bulunur. Hâkim bu rapordan hareketle, izin verdiği takdirde gerçekleşecek olan cinsiyet değişikliği ameliyatının hasta için tamamen “iyileştirici” nitelikte olduğuna, bu talebin geçici bir heves olmadığına kanaat getirebilir (Başara, 2012: 250-251).

Esas olarak, cinsiyet değiştirmek üzere yapılan tüm tıbbi müdahaleler, yasal düzenlemelerin de öngördüğü şekilde cinsiyetlere ilişkin kabul edilen kadın erkek biyolojik ikiliğine dayalı toplumsal düzeni yeniden üretebilmeye hizmet eder. Tıp, iki cinsiyet arasındaki biyolojik geçişlilikleri yok edip, her bir cinsiyeti bedene sabitleyerek cinsiyetlere toplumsal olarak atfedilen rolleri biyolojik gerekçelerle ve müdahalelerle meşrulaştırır. Foucault iktidarın cinselliği yalnızca mahkûm edilecek ya da hoş görülecek değil, yönetilecek, yararlılık sistemleri içine sokulacak, herkesin azami iyiliği için düzenlenecek, en yüksek verimlilik doğrultusunda işletilecek bir şey olarak ele aldığını bize söylemişti (2017: 26). Foucault'nun sözünü ettiği anlamda cinsellik, cinsel bilim tertibatıyla karşılıklı bağıntı içinde gelişmiştir. Tıp söyleminin de katkısıyla cinselliğe ilişkin bir hakikat üretilmiş ve daha sonra da cinsellik doğal olarak var olan bir şey olarak tanımlanmıştır.

Foucault özellikle modernleşme tarihi boyunca belli bir düzene tabi tutulan cinselliğin on sekizinci yüzyıldan bu yana dört büyük hat üzerine yerleştiğini söyler: “kadın bedeninin histerikleştirilmesi, çocuk cinselliğinin pedagojikleştirilmesi, üreme davranışlarının toplumsallaştırılması ve sapkın hazzın psikiyatikleştirilmesi” (2017: 79-80-107). Öyle görünüyor ki 18. yüzyıldan bu yana, üreme davranışlarının toplumsallaştırılmasında aileyi merkezi bir rol atfedilirken, sapkın hazzın psikiyatikleştirilmesinde tıp stratejik bir anlam kazanmıştır. Aileyi idealleştiren de heteroseksüel ilişkilerin dışındaki tüm cinselliği dışlayan da cinsiyetler arasındaki geçişliliği

patolojikleştiren de aynı söylemsel temeldir. Cinselliği üreten bu stratejiler, bunu onu denetleyerek ve düzenleyerek yapar. Nitekim Foucault'ya göre cinsellik giderek siyasal bir projenin parçası haline gelmiştir; cinsellik ve doğurganlık yönetilmelidir (Foucault, 2017: 89). Bir iktidar alanı olarak cinselliğin en iyi düzenlendiği yer ise ailedir. Foucault'nun vurguladığı üzere, aile doğurganlığın düzenlenmesinde, cinselliğin tıbbileştirilmesinde ve psikiyatikleştirilmesinde bir tür kaide işlevi görmüştür (Foucault, 2017: 77).

Bu nedenle açık bir kanun maddesiyle homoseksüel ilişkiler yasaklanmıyor olsa da Medenî Kanun'un 40. maddesiyle sadece evli olmayanların cinsiyet değiştirebilmelerine izin verilerek homoseksüel birlikteliğin önü alınmak istenir. Maddede evli olmama şartına yer verilmiş olmasının sebebi ise gerekçede şu şekilde açıklanır:

“Toplumun temeli olan aile kurumunun cinsiyeti belirsiz kişiler nedeniyle sarsılmasını önlemek amacıyla öncelikle kişinin evli olmaması öngörülmüştür. Bu koşul, kişinin, bir yandan evliliğini sürdürmesi öte yandan da bu evlilik devam ederken cinsiyet değişikliğine gitmesi, bunu eşinin ya da çocuklarının ortak yaşantıları içinde yapmasının psikolojik ve ahlâki tersliklerinin önüne geçmek üzere konulmuştur.” (Başara,2012: 253).

Türkiye'de bugünkü hukuk düzeni, aile ve dolayısıyla üreme odaklıdır. Buna göre aile aracılığıyla denetlenen, belli bir düzene sokulan heteroseksüel ilişkilere tehdit olabilecek transseksüellerin “cinsiyet belirsizliğinden” kurtulmaları için öncelikle evli olmamaları şartı getirilmiştir. Zira trans olmak sadece ikili cinsiyet tanımlarının dışında olmayı değil; toplumun temeli olarak varsayılan aileye yönelik bir tehdidi de içerir. Bu nedenle ameliyat sonrası evli çiftlerin aynı cinsiyetten olabilmeleri ihtimaline karşı “evli olmama” şartı getirilir. Ancak evli kişilerin ameliyat olamayacak olması, herhangi bir ön rapor veya mahkeme kararı olmaksızın yurt dışında ameliyat olup, Türkiye’de sicilini düzeltmek isteyenlerin durumunda bir belirsizlik yaratmaktadır (Altıparmak, 2007: 31). Bu düzenlemenin yarattığı boşluk translar arasında cinsiyet geçiş ameliyatları söz konusu olduğunda, sınıfsal bir sorunu da açığa çıkarmaktadır. Kandiyoti'nin de belirttiği üzere zenginler yurtdışında ameliyat olurken, maddi gerekçelerle Türkiye’de ameliyat olmak zorunda olanlar mevzuattaki boşluklar dolayısıyla “vicdansız tıbbi uygulamalara yol açarak zaten damgalanmış olan bir grubun çektiği zorlukları daha da şiddetlendirme tehlikesini” deneyimlemek zorunda kalmaktadır (2005: 280)¹³.

¹³ Önceden Türkiye’deki mahkemelerden izin almaksızın yapılan ameliyatların nüfus siciline işlenebilmesinin mümkün olabilmesi için çeşitli Yargıtay kararları da alınmıştır. Transeksüellerle ilişkin alınan Yargıtay ve Danıştay kararlarına ilişkin bir analiz için bkz: Başak Eryılmaz (2017),

Öte yandan üreme odaklı ailenin kurulması Türk hukuk sisteminde bir norm olduğu için, cinsiyet değişikliği geçirmek isteyenlerin üreme hakları da elinden alınır. Hukuken cinsiyet değişikliğinin bir bedeli vardır. Nitekim Türk Medeni Kanunu'nun 41. maddesi şöyle der: "Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar." Ayrıca Medeni Kanun'un 134. Maddesi açıkça ailenin sadece kadın ve erkeğin evlenmesi yoluyla kurulabileceğini söyler. Dolayısıyla Türkiye'de sadece heteroseksüel evlilikler yapılabilir. Madde şu şekildedir: "Birbiriyle evlenecek erkek ve kadın, içlerinden birinin oturduğu yerdeki evlendirme memurluğuna birlikte başvururlar."

Özetle Türkiye'de hukuk sistemi heteronormatiftir ve homofobi 2002 tarihli TMK metninde açık bir biçimde görünürdür. Reprodüktif kadınlık ve erkeklik, hukuk kurumunun kurguladığı erkekliğin ve kadınlığın hegemonik biçimlerine içkin olduğundan, kadın veya erkek olmakla kazanılan medeni haklar çerçevesinde evlenme ve evlenmeden doğan hakların kullanımı için, "doğru" cinsiyete kaydolmak yetmez; aynı zamanda doğru cinsel yönelime mensup olmak da gereklidir (Kurtoğlu, 2013:120). Cinsiyet değişikliğine kanunen izin verilmesi aslında aynı cinsin cinsel birlikteliğinin önüne geçmeye dönük de bir önlemdir. Zira bu önlemin gerisinde cinsiyet rollerinin aile içinde öğrenildiği ve "normal" in dışında eğilimleri olan kişilerin "düzensiz aile"lerde yetiştiği ön kabulü vardır.

Yine de belli sınırlar ve uzun bir prosedür¹⁴ öngörülmüş olsa da 2002 yılında yürürlüğe giren düzenleme sonrasında Türkiye'de cinsiyet değişikliğinin önünde hukuki bir engel kalmamıştır. Fakat bu defa da esas mesele cinsiyet değiştirdikten sonra, transların hayatını idame ettirme sürecinde ortaya çıkmıştır. Fakat trans bireylerin cinsiyet geçiş ameliyatı sonrası yaşadıkları sorunlar ayrı bir çalışmanın konusudur¹⁵. Bu noktada çalışmanın esasını oluşturan üçüncü soru sorulmalıdır: Tüm bu tartışma içinde din nerede durmaktadır? Bu soruya cevap vermek için Türkiye'de din konusunda en kurumsal yapı olan Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden, dini bir kurumun trans

"Türk Hukukunda ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Transseksüellik", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, s. 17-29.

¹⁴ Türkiye'de cinsiyet değişikliğine ilişkin yasal ve tıbbi sürecin yaklaşık 2 yıl sürdüğü bilinmektedir.

¹⁵ Avrupa'da 49 ülkede LGBTİ hakları üzerine yapılan izlemelerde Türkiye toplamda yüzde 9 ile sondan üçüncü olmuştur. Türkiye'den sonra yüzde 7 ile Ermenistan ve sonuncu olarak da yüzde 5 ile Azerbaycan gelmektedir. Kaynak: "Rainbow Europe 2018 Index", https://www.google.com.tr/?client=safari&channel=iphone_bm.

ameliyatlarına ilişkin nasıl bir söylem ürettiği analiz edilecektir. Elbette Diyanet İşleri'nin sunni-İslam'ı temsil ettiğini aklımızda tutarak.

5. DİNİ BİR MESELE OLARAK TRANS AMELİYATLARI

Transseksüellik yani cinsiyet değiştirme ancak modern tıbbın ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte mümkün olabildiği için klasik İslam *fıkıh*ında cinsiyet değiştirmeye; cinsiyet geçiş ameliyatlarına ilişkin bir yoruma ulaşmak mümkün değildir¹⁶. Bu bağlamda, Türkiye'de bugün cinsiyet değiştirmeye ilişkin İslami yorum çoğunlukla gündelik yaşamda karşılaşılan soru(n)lar üzerine şekillenir. Türkiye'de din işlerinden sorumlu bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cinsiyet değişikliğine ilişkin politikasına baktığımızda da kurumun yapılandırılmış, sistemli bir politikasının olmadığını, sadece transların pratik hayatta karşılaştığı soru(n)lara ilişkin fetvalar vererek meseleyi yönetmeye çalıştığını görürüz. Bu anlamda gündeme gelen en önemli iki konudan biri estetik ameliyatlarının hangi düzeyde yapılmasının İslam'a uygun olduğu ve ikincisi ise bu hizmeti Türkiye'de doğrudan Diyanet verdiği için cinsiyet değiştirmiş bir kişinin hangi cinsiyeti esas alınarak cenaze işlemlerinin yapılacağı sorunudur.

Diyanet en son, trans bir kadının cenaze işlemlerinin kadın cinsi temel alınarak yapılacağını açıkladı. Aslında 2008 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan “Cenaze Hizmetleri Rehberi”nde “cinsel organı kesilmiş ya da yumurtalıkları alınmış erkeklerin de erkekler tarafından yıkanması gerekir” değerlendirmesi yapılmıştı¹⁷. Ancak, bu açıklama hem LGBTİ dernekleri tarafından çok eleştirildi hem de yanlış anlaşılmalara neden olabileceği gerekçesiyle Diyanet tarafından da bu cümleyle ilgili inceleme başlatıldı. Daha sonra da konuyla ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan açıklama geldi. Açıklama Din İşleri Yüksek Kurulu Yönetim Kurulu üyesi Prof Dr. Saim Yeprem tarafından yapıldı. Yeprem şöyle dedi: “Tıp ve biyoloji, bir kişinin cinsel kimliğiyle ilgili en son vardığı noktada ne derse, o kişinin ölümü sonrası yapılması gerekenler de bu karara göre uygulanır. Transeksüeller de belli bir konuma ulaşmış kişilerdir. Ölümleri halinde kadınlar tarafından yıkanılır. Travestiler ise ameliyat olmadıkları için erkeklerce yıkanması

¹⁶ İslamda *livata* kavramıyla ifade edilen homoseksüellik (eşcinsellik); ki bu sadece erkekler arasında cinsel ilişkiyi ima eder, hem Kur'an-ı Kerim'de hem de hadislerde yasaklanmıştır. Hatta bu bağlamda Lût kavminin akıbeti, ibret alınması için örnek olarak gösterilmiştir.

¹⁷ “Travestileri Kim Yıkasın Tartışması Büyüyor”, 02.08.2008, <http://www.birgun.net/haber-detay/travestileri-kim-yikasin-tartismasi-buyuyor-42019.html>.

gerekir.”¹⁸ Bu açıklama, ameliyat yoluyla biyolojik cinsiyetini değiştiren bir kişinin yeni cinsiyetinin Diyanet tarafından tanınması anlamına geliyordu.

Zira İslam hukuku toplumsal kuralların tümünü kadın ve erkek arasında çift cinsiyete dayalı bir tür ayırım üzerinden belirlediği ve bunu toplumsal hayatın “devamı, sürekliliği ve düzeni için zaruri” (DİB, 2011:123) gördüğünden öyle görünüyor ki Diyanet için de bu cinsiyet ayırımına uyumlu olduğu sürece trans bedenler İslam hukuku içinde ele alınabilir bulunuyor. Böylece, “muğlak”, “belirsiz” bedenin “düzeltmesi” ve İslami hayatın öngördüğü cinsiyet ayırımına uygun hale getirilmesinde ise tıp bilgisi ve müdahalesi Diyanet için de stratejik bir anlam kazanıyor.

Aslında modern tıbbın rüştünü ispat etmesine değin, dinlerle tıbbın, açık bir şekilde kabul edilmiş karşılıklı bir beslenme ilişkisi içinde olduğu biliniyor (Köse, 2009:71). Tanrının insanı beden ve ruh birlikteliğiyle yaratmış olduğu tüm tek tanrılı dinlerde vurgulanır. İslam *fıkıhı* da cinsiyetleri birbirinin karşıtı, zıttı olarak kurgular: hem bedenen hem de ruhen kadında olmayan erkekte vardır, erkekte olmayan da kadında. Cinsiyetler arası bu ilişki tamamlayıcılık esasından açıklanır. İslam da tüm tek tanrılı dinlerde olduğu gibi cinsiyetler arası akışkanlığı mümkün görmemekte ve cinsiyetler bedenlere sabitlenmektedir. Bu aynı zamanda bedenlerin birbirine dönüşme imkânı bulunmayan cinsiyetler içine sığdırılmasıdır. İslam’ın bu kapalı, statik beden algısı düalist cinsiyet ilişkileri yoluyla toplumsal ayrışmanın da referansını oluşturur.

Diğer taraftan, tüm tek tanrılı dinlerde görülen bedeni statik kılma fikri modern liberal bireyin yaratılmasında da anlam kazanır. Modern devletler de bu nedenle özellikle cinsiyetin ve cinsiyet ilişkilerinin kurgulanmasında dini referanslara başvurur. Zira standartlaşan cinsiyet ikiliği ve bu ikili cinsiyet arasındaki cinsel ilişki dışındaki tüm farklılaşmaların “hastalık” ya da “suç” olarak kategorize edilmesi yani patolojikleştirilmesi hem dini hem de bilimsel bilginin ortaklaştığı düzlem olur. Bu anlamda Foucault’nun (2017) vurguladığı gibi cinsiyetlerin bedenlere hapsedilmesinde modern tıbbın etkisi dikkate değerdir. Tıbbi söylemle dini söylem söz konusu olan “beden” olduğunda içiçe ilerler.

Nitekim, her ne kadar Diyanet’in internet sitesinde soru-cevap bölümünde “... fitratı değiştirmeyi hedef alan müdahaleler ve tasarruflar haramdır. Cinsiyet değiştirmek büyük günahlardandır.” denilse de; aynı açıklamada sözü edilen “günaha” sebep olan kendini biyolojik cinsiyeti ile özdeşleştiremememe durumunun dini değil; tıbbi bilgiyle aşılabileceği şu cümlelerle ifade edilir:

¹⁸ “Diyanet’in Rehberinde Transseksüel Ölüyü Yıkama Tartışması”, 31.07.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanet-in-rehberinde-transseksuel-oluyu-yikama-tartismasi-9552588>

“Erkek olduğu halde kadınsı duygu duyuyor; kadın olduğu halde erkeksi duygu taşıyorsa bunun çaresi, bu duyguya uymak değil, bunu geriye atıp yaratılışının gereği olan duyguya kuvvet kazandırmak, o duyguyu öne almak, onun için gerekli olan ortamı sağlayıp gerekirse tedaviye yönelmektir. Şu ya da bu telkinle sonuçsuz cinsiyet değiştirme eğilimine girmemektir. Sözün özü: Yaratılış esastır. Sapan duygular tedavi ile yaratılışa uygun hale getirilir, sapmalara normaldir diyerek teşvikte bulunulmaz...Buna göre, erkek olarak yaratılan, çift cinsiyetli olmayan, sadece ruhi (psikolojik) yönden kendini kadın olarak hissettiğini zanneden ve erkeklere ilgi duyduğunu iddia eden bir kişiye düşen görev; bu fiilin fitrata aykırı ve dinen haram olduğunu bilerek ondan uzak durmasıdır. Ayrıca bu kişinin mesleki ehliyet ve dürüstlüğüne güvenilen uzman doktorlara, psikiyatristlere ve ürologlara gidip tedavi olması günah olmadığı gibi, dinimizin de emridir.”¹⁹

Bu açıklamada Diyanet, kendini biyolojik cinsiyetine ait hissetmemeyi bir yandan “ruhi (psikolojik)” bir “sapma” olarak tanımlayarak durumu patolojikleştiriyor; fakat diğer yandan bu “sapma”nın “tedavisi”ni sadece psikiyatride değil; aynı zamanda ürolojide de gördüğünü beyan ediyor. Bir başka anlatımla cinsiyet değiştirmeyi bir yandan “psikolojik bir sorun” olarak ele alırken; diğer yandan “tedavi”de ürolojinin de sürece dahil olması gerektiğinden söz ediyor. O zaman bu açıklamadan yola çıkarak üreme organlarına müdahalenin dinen meşru sayılabileceğini söyleyebiliriz miyiz? Bu soruyu neticede Diyanet de gündemine almak zorunda kalıyor. Zira Diyanet’e sorulan en sık soru “estetik ameliyatlarının sınırı” meselesidir. Diyanet tarafından yayınlanan ilmihallerde estetik ameliyatlara ilgili şu sınırlar çizilmiştir:

“1) Vücut üzerinde tasarrufa, estetik cerrahî ve müdahaleye ancak bir tür tedavi olarak tıbbî ihtiyaç ve zaruret halinde başvurulmalı, bu ölçünün dışına çıkılmamalıdır. 2) Daha kolay ve basit başka bir yol ve usulün bulunmaması gerekir. 3) Gaye aslî hilkati değiştirmek olmamalı, doğuştan (genetik olarak) taşıdığı özellik ve şekli, yaşın ve tabiatın icabı vâki olan gelişmeleri değiştirme kastı taşımamalıdır. 4) Hile, aldatma ve yanlış anlamaya yol açmamalı, böyle bir amaç taşımamalıdır. 5) Karşı cinse benzeme kastının da bulunmaması gerekir. 6) Müdahalenin yapılmasının galip zanna dayanan bir yararı, yapılmamasının da fiilî ve halen mevcut bir zararı bulunmalıdır” (DİB, 2011: 83-84).

Öte yandan, her ne kadar yukarıda estetik ameliyatların sınırları belirlenirken “Karşı cinse benzeme kastının da bulunmaması gerekir” kistası belirtilmiş olsa da Diyanet’in tüm metinlerinde tedavi gerektiren bir hastalıkmiş gibi ele alınan cinsiyet değişikliği talebi; Diyanet’in hastalık tedavisiyle ilişkili

¹⁹ <https://www.diyamet.gov.tr/soru-cevap> (siteden bu bölüm daha sonra kaldırıldı).

yorumlarına başvurularak da açıklanabilir. Nitekim aynı İlmihal metninde hastalık ve tedavisine ilişkin şu cümlelere yer verilir:

“Hastalık ve sakatlıkla mücadele ve gerekli tedavi yollarına başvurmak hem insanın tabii yapısının gereği hem de dinin emir ve tavsiyesidir... Hastalığın maddî ve mânevî birçok sebebi bulunabildiği gibi buna paralel olarak maddî, ruhî ve mânevî birçok tedavi yöntemi vardır. Modern bilimin ilerlemesiyle yeni yeni tedavi imkân ve usulleri de ortaya çıkmaktadır. Hastalıkla mücadele ve tedavi esasen tıp biliminin konusu olmakla birlikte tedavide alkollü maddelerin kullanımı, dinî metinlerin okunması ve dua ile tedavi usulü, mahremiyet gibi açılardan dinî öğretisi ve değer hükümünü de ilgilendirmektedir” (DİB, 2011: 164).

Daha önce de tıbbın ve dini bilginin karşılıklı beslenme ilişkisinden söz etmiştik. Başka biçimlerde bu ilişki bugün de devam ediyor. Örneğin İslam fıkında, trans kimliğe en yakın bahsi geçen konu: *hünsa*'dır (interseks). Buna göre *hünsa*'nın cinsiyetinin belirlenmesi sürecinde kendi beyanı esas alınmaz, babası ya da velisi gibi üçüncü kişilerden *hünsa*'nın cinsiyetine ilişkin onay alınır. Öyle görünüyor ki, İslam fıkı açısından bugün bu üçüncü kişinin yerini tıp almıştır. Nitekim sözünü ettiğimiz üzere çeşitli metinlerde cinsiyet belirlemede artık üçüncü kişilerin tespitlerine değil, tıp doktorlarının tespitlerine başvurulmasından söz ediliyor.

Tıp ve din söylemi arasındaki bu geçişlilik dolayısıyla Diyanet, Din Şurasına “Cinsellik ve Toplumsal Hayat” üzerine konuşma yapması için bir tıp doktorunu, Nevzat Tarhan'ı konunun tarafı olarak davet ediyor. Tarhan, Din Şurasında yaptığı konuşmada: “Kadın ve erkeğin cinsel kimliğinin oluşması ve cinsiyet rolünün pekişmesinde genlerden gelen miras etkilidir. Genler kendisine yazılanın yapılmasını ister hattâ emreder. Bir insanın cinsiyet kimliği, biyolojik unsurların üstüne kültürel doktrinlerin eklenmesi sonucunda oluşur.” diyor. Bunun devamında ise cinsiyet kimliğindeki farklılaşmanın kültürel süreçteki bozukluklardan kaynaklandığını vurguluyor. Bu bağlamda da aileye cinsiyet rollerinin öğrenilmesi, öğretilmesinde esaslı bir anlam atfediyor. Ailede roller arasında bir gerilim ve çatışma varsa bunun çocukta cinsel ve cinsiyet eğilimlerinde farklılaşmaya neden olduğunu söylüyor. Tarhan'a göre aslında doğal olarak kadın ya da erkeğizdir; ama kadınlık ve erkeklik bilgisini aileden öğreniriz. Yani Tarhan biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyeti birbirine bağlıyor. Hangi cinste doğduysak o cinsiyetin verili, kurulmuş bilgisiyle hareket edilmesi gereğinin altını çiziyor.

Bu tür “bilimsel” söylemler iki cinsiyeti sosyal pozisyonlarına sabitleyerek, onların değişmezliğinin olumlanmasını bilimsel bilgiyle destekliyor. Bilimsel savların desteklediği, dinin toplumsal düzeni onun üzerinden kurduğu doğalcılık

da cinsiyetlerin toplumsal cinsiyet bağlamından koparılarak üremeye sıkıştırılmasını kolaylaştırıyor. Cinsellik de cinsiyet de üremeye koşullu tanımlanıyor. Bu nedenle de üremeyi mümkün kılan sabitlenmiş çift cinsiyetliliğin karşısında konumlandırılan cinsiyetin akışkanlığının göstereni trans-beden hem din hem de tıp söylemi yoluyla patolojikleştiriliyor. Yasanın kendisine bıraktığı alanda bedeni yeniden şekillendiren tıp bilgisinin yargılarının ve ön kabullerinin bütünüyle dinden ve kültürden bağımsız kurgulanmadığını biliyoruz. Zira çoğu bilimsel ön kabul ya da yargı da herhangi bir bilimsel kanıtla gerek duymadan çok sayıda dinsel açıklamayı peşinen kabul etmiştir (Candansayar, 2000). Nitekim çift cinsiyet (intersex) ameliyatları üzerine düşünen, yazan Morgon Holmes da biyotibbin, cinsiyetle ilgili ürettiği “bilimsel hakikat” leri kültürel ve ideolojik bağamlarından ayrı düşünmenin imkansızlığının altını çizer. Holmes, tıbbın “normal olmayanı” farklılık yerine hastalıkla eşitleyerek normu üretmeyi amaçladığını söyler. Böylece cinsel farklılık “sapkınlık” olarak kavramsallaştırılır. Bunu yaparken tıp, öne sürdüğü gibi ideolojiden arınmış, saf bir bilgi üretmez. Aksine doktorlar, cerrahlar, endokrinologlar parçası oldukları kültürün ilgilerine yönelik olarak hangi bilginin nasıl üretileceğine karar verir (2008: 28). Özetle modernleşmeyle beraber tıbbileştirme ve tıbbi kurumlar adeta daha önce toplumsal davranışı kontrol eden yasal, dinsel kurumların yerini almıştır. Cinsiyete ilişkin doğalcılık anlayışı, cinsiyetin üreme odaklı tanımlanması ve bu bağlamda ailenin koruma altına alınması ise bu ilişkiyi açık eden en önemli konulardan biridir. Çünkü aile cinsiyet rollerinin öğrenildiği en temel birimdir.

Ailede de toplumun bütününde de biyolojik olarak erkek olanın erkeklik rolünü üstlenmesi ve biyolojik olarak kadın olanın ise kadınlık rolünü üstlenmesi beklenir. Fakat dişil özellikler çoğu zaman erilde olmayan özellikler üzerinden tanımlanır. Bu da dişili sürekli eksik ve daha az değerli kılar. Bu nedenle eril olanın taşıdığı dişil özellikler onun erilliğini sorgulanır kılarken, aynı zamanda onu eksikleştirir de. Nitekim Connell (2017) de erkekliği sadece erkek olmayı teşkil eden şeylerin (örneğin; güç, duygusal kontrol ve mevcut çevreyi kontrol edebilme kabiliyeti) değil, aynı zamanda kadınlığın olmadığı her şeyin bütünü olarak tanımlar.

Belki de bu yüzden Diyanet cenaze işlemleri ile ilgili düzenleme yaparken, sadece trans-kadınları göz önünde bulundurup trans-erkekleri görmezden gelir²⁰. Nitekim İslam’da *hünsa* olarak tabir edilen çift cinsiyetli (intersex) de, İslami hükümlerin yerine getirilmesi söz konusu olduğunda “kadın” kabul edilir. Erkek olan esas olandır, erkekte görülen tüm dişil özellikler onun erkekliğini bozucu unsur olarak kabul edilir. Zira erkek olma meselesinin birincil koşulu da kadın

²⁰ “TT”lere Cenaze Hizmetleri”, 31.07.2008, <http://kaosgl.org/sayfa.php?id=1945>.

olmamaktır (Stoller ve Herdt, 1982: 34). Bu nedenle Diyanet tarafından trans-kadın tanımlanır ve tanınır; ama trans erkek görmezden gelinir. Çünkü trans-erkek olan kurucu olana, esas olana dahiliyet talebini içerir. Ama hep eksik olarak kabul edilen trans-erkeğin bu alana kabulü ve dahiliyeti kadına göre çok daha zordur.

Nitekim erkeklik üzerine çalışan ilk isimlerden biri olan Hearn, hegomonik erkekliğin, bağımsız bir sistem olarak, sadece kültürel temsiller bütünü olarak ele almak gerektiğini vurgulayarak iktidar ilişkileriyle bağını, kurumsal yapılar ile olan kopmaz içsel birlikteliğini analiz edecek bir işlevsellğe kavuşturulması gereğinin altını çizer (Hearn, 2005: 55-57). Din de erkekliğin kurulumunda kurumsal bir yapı olarak oldukça işlevseldir. Dinin yorumlanmasında da payı olan bu erkeklik hali açıklayıcı olmaktan çok betimleyicidir. Ayrıca sürekli diğerini tanımlayarak kendisini de yeniden inşa eder. Bu tanımlama eril olana göre dişilin de sınırlarını belirler ve cinsiyeti sabit, değişmez kılar. Türkiye’de cinsiyet değiştirme ameliyatlarına ilişkin yapılan yasal düzenlemelerde söylemsel düzlemde kurulan bu dişil ve eril olanın sabitliği ve iki cinsiyetin “üreme” odaklı tanımlanışı da yasayla aynı biçimde tekrar edilir. Erkekliğin kurumlar aracılığıyla tekrar edilişi bu defa da yasa bağlamında yer bulur kendine. Bir değişikle, günah olanın yerini yasak olan alır. Günah olanın da yasak olanın da düzeltilmesi ise tıp ile mümkündür.

6. SONUÇ

Söz konusu olan cinsiyet geçiş ameliyatları olduğunda birbirinden çok farklı siyasal alanları işgal ediyor görünen tıp, yasal düzenlemeler ve dinin birbirini tamamlayarak iktidarın cinsiyet rejimini besleyen bir söylemi ürettiği aşıkardır. Ele alınan bu üç kurumsal yapıdan hiçbirisi cinsiyet ilişkileri konusunda birbirini dışlamaz, söylemsel düzlemde birbirine eklemlenerek iktidarı güçlü kılar. “Toplumsal düzen”, “toplumsal ahlak”, “toplumsal roller” gibi kavramlar yoluyla cinsiyetleri ve cinsiyetler arası ilişkileri denetlemeye çalışır. Buna uygun bilgiyi de tıp yoluyla üretir, yasayla yaptırıma bağlar, din ile yaygınlaştırır. Doğru, bu dolayısıyla özneye buluşur, özneleşme bu doğrunun içinde şekil bulur. Bunun dışındaki öznellikler ise “anomali”, “hastalık” “suç”, “günah” olarak kodlanır.

Türkiye örneğinden yola çıkarak yapılan bu analiz de tüm bunları onaylar. Normun yasaya önceliği ve tıbbın normun üretimine ve yasanın lafzına katkısı dikkate değerdir. Esas olarak Türkiye’deki tüm düzenlemelerin temelini toplumsal düzenin devamının teminatı olarak görülen aile kurumunun korunması oluşturur. Erkeklik ve kadınlık rollerinin öğrenildiği bu kurumun yapısına zeval getirmeyecek şekilde tüm yasal düzenlemeler yapılmaya çalışılır. Tıbbın bu süreçte aktif ve belirleyici bir rolü vardır. Çünkü yasaya uygun bir

bedenin oluşturulmasının en yetkin merciidir. Din ise dolaylı olarak, toplum üzerindeki etkisi yoluyla sürecin parçası olur. Böylece egemen erkeklik ve kadınlık rollerine uygun bir biçimde cinsiyet geçiş ameliyatlarına ilişkin egemen söylem üretilir.

Ancak bu süreçte çelişkili bir biçimde trans birey, tıbbi pratik ile toplumsal sözleşmenin içine dahil edilir görünürken, çocuk yapma hakkı elinden alınarak translık halini, geçişlilik durumunu sonlandırmasına izin verilmez. Trans bireyin bedeni sözleşmenin içine yeniden dahil edilirken bu bedenin doğurganlığı yok edilerek, yani kısırlaştırılarak arada olma hali bir biçimde sürekli kılınır. Özet bir anlatımla trans bireyin “normal” ol(a)mama, tam olamama durumu değişmez bir durum haline getirilir.

KAYNAKÇA

Ağtaş, Özkan (2012), “Hakiki Cinsiyet, Yasanın Boyunduruğu ve Siyasi Öznellik”, *Fe Dergi*, 4 (2): 31-43.

Altıparmak, Kerem (2015), “Türkiye’de Cinsel Kimliğin Tanınması ve Ayrımcılık”, Köylü, Murat (Der.) *Türkiye’de LGBTİ Haklarının Durumu ve Öneriler* (Ankara: Kaos GL Yayınları), 45-52.

Altıparmak, Özlem (2007), “Cinsiyet Değiştirme Ameliyatları Üzerine” *Lubunya Dergisi*, 2: 29-31.

Ayata, Gökçeçicek; Burcu Yeşiladalı (2011), *Türkiye’de Cinsel Yönelim veya Cinsiyet Kimliği Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Aydın, Oya (2006), “Çalışma Hayatında Eşcinsellik”, <https://bianet.org/bianet/siyaset/86816-calisma-hayatinda-escinsellik> (05.08.2018)

Butler, Judith (2007), *Antigone’nin İddiası: Yaşam ile Ölümün Akralığı*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi) (Çev. Ahmet Ergenç).

Candansayar, Selçuk (2000), *Ruh Hastalığının Kültürlerarası Özellikleri*, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi* (Ankara: H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Candansayar, Selçuk (2011), “Tıbbın (eş)cinselliğe Bakışı İçin Bir Arkeoloji Denemesi”, *Cogito: Cinsel Yönelimler ve Querr Kuram*, 65-66: 149-165.

Coşar, Simten (2015), “Siyasal Alana Dair Öneriler”, Köylü, Murat (Der.), Türkiye’de LGBTİ Haklarının Durumu ve Öneriler (Ankara: Kaos GL Yayınları): 19-28.

Connell, Robert William (2017), Toplumsal Cinsiyet ve İktidar, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Cem Soydemir).

Demir Güneş, Cevriye (2013), “Michel Foucault’da Söylem ve İktidar”, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 21: 55-69.

Deveci, Cem (2005), “Foucault’nun İktidar Kavramsallaştırmasında Siyasal Boyutun Ayrıştırılmazlığı”, Doğu-Batı Dergisi, 3: 25-44.

Diyanet İşleri Başkanlığı (2011), İlmihal 2: İslam ve Toplum, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).

Foucault, Michel (1987), Söylemin Düzeni (İstanbul: Hil Yayınları) (Çev. Turhan Ilgaz).

Foucault, Michel (1999), Bilginin Arkeolojisi, 1. Baskı (İstanbul: Birey Yayıncılık) (Çev. V. Urhan).

Foucault, Michel (2015), Hapishanenin Doğuşu (İstanbul: İmge Yayınevi) (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay).

Foucault, Michel (2017), Cinselliğin Tarihi, 7.Baskı (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver).

Eryılmaz, Başak (2017), Türk Hukukunda ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Transseksüellik, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı).

Güngör, Aras (2012), Trans Erkeklerin Tıbbi Süreçleri”, Kadından Erkeğe Transeksüellerin Deneyimleri, (Ankara: Pembe Hayat Derneği Yayınları), 123-130.

Güngör, Aras (2012), “Kadından Erkeğe Transeksüellerin Deneyimi”, Pembe Hayat, (İstanbul: LGBT Dayanışma Derneği Yayını).

Hines, Sally (2007), “(Trans)Forming Gender: Social Change and Transgender Citizenship”, Olesky, Elz’bi eta H. (Der.), Intimate Citizenship: Gender, Sexualities, Politics (NewYork: Routledge): 79-99.

Holmes, Morgon (2011), “İnterseks: Tehlikeli bir Farklılık”, Cogito: Cinsel Yönelimler ve Queer Kuram, 65-66: 99-124.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2559.pdf>

<https://www.diyamet.gov.tr>

<https://www.kaosgl.org>

<http://www.pembehayat.org>

Kandiyoti, Deniz (2005), “Pembe Kimlik Sancıları: Cinsiyetlerin Yol Ayrımında Sorun ve Çatışma”, Deniz Kandiyoti ve A. Saktanber (Der.), Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat (İstanbul: Metis Yayınları): 278-292.

Keskin, Ferda (1999), “Söylem, Arkeoloji ve İktidar”, Doğu-Batı, (9): 15-22.

Köse, Elifhan (2009), “Bir Keşif Olarak Modern Kadınlık: Tıp, Beden ve Cinsellik”, Fe Dergi, 1 (2): 71-78.

Kurtoğlu, Ayça (2013), “Cinsiyet ve Cinselliğin İnşası: Türk Medeni Kanunu’nda Cinsiyet Değiştirme ve Cinsel Vatandaşlık”, Şeker, Berfu (Der.), Başkaldıran Bedenler: Türkiye’de Transgender, Aktivizm ve Altkültürel Pratikler (İstanbul: Metis Yayınları): 116-137.

Öner, Aysun (2015), Beyaz Yakalı Eşcinseller (İstanbul: İletişim Yayınları).

Ördek, Kemal (2016), Türkiye’de Trans Olmak: Dışlanma, Ayrımcılık ve Şiddet, <http://kirmizisemsiye.org/Dosyalar/T%C3%BCrkiye%27de%20Trans%20Olmak%20-%20D%C4%B1%C5%9Flanma,%20Ayr%C4%B1mc%C4%B1l%C4%B1k%20ve%20%C5%9Eiddet%20F%C4%B0NAL.pdf> (20.08.2018)

Öz, Yasemin (2011), LGBT Bireyler Açısından Mevzuat Taraması (Ankara: Kaos GL Yayınları).

Pembe Hayat ve Kaos GL (2017), Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Temelli İnsan Hakları İzleme Raporu: 2013-2014-2015-2016-2017 (Ankara: Ayrıntı Basımevi).

Reinbow Europe Index (2018), <https://www.ilga-europe.org/resources/thematic/trans> (22.11.2018)

Sancar, Serpil (2009), Erkeklik İmkansız İktidar: Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler (İstanbul: Metis Yayınları).

Schmitt, Arno ve Sofer Jehoeds (1995), Müslüman Toplumlarda Erkekler Arası Cinsellik ve Erotizm (İstanbul: Kavram Yayınları) (Çev. Dilek Canat).

Sert, Selin (2015), “Türk Medeni Hukukunda Cinsiyet Değiştirme”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2015-118-1480>, 255-270. (14.08.2018)

Stoller, Robert ve Gilbert H. Herdt (1982), “The Development of Masculinity: A Cross-Cultural Contribution”, Journal of the American Psychoanaalytic Association, 30: 29-59.

Turan Başara, Gamze (2012), “Türk Medeni Kanunu’nun 40’ıncı Maddesi Kapsamında Cinsiyet Değişikliği ve Hukuki Sonuçları”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2013-103-1234>, 245-266. (03.08.2018).